

עקרונות התכנון של חבל תענך במבחן הביצוע

מאת

עמיהוד ישראלי

חבל תענך הינו חלק מיחידה מינהלית באגפו הדרומי של עמק יזרעאל, המצטיין בטופוגרפיה מישורית אשר אופיינית לעמקים אלוֹבִיאליים. ישובי החבל משתרעים בין קווי הגובה 65-75 מ' (להוציא את מושב רם און, 75-90 מ'), כשאינדקס התבליט שלהם נמוך ביותר: 100-120. אין הבדלים משמעותיים בתחומי הטופוגרפיה, הקרקעות והאקלים בין חבל תענך לבין היישובים החקלאיים הוותיקים בעמק יזרעאל.

על רקע המשימות הלאומיות בקליטת העליה בין השנים 1948-1952 הציבה לעצמה מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית את המטרות הכלליות, כדלקמן: 'יצירת ענפי תעסוקה לעולים חדשים; הגדלת ייצור המזון לאוכלוסיית המדינה המתרחבת; ביצוע מפעלי התיישבות באזורים בעלי חשיבות בטחונית בשילוב עם המגמה הכללית של פיזור האוכלוסיה.

במסגרת זו תוכנן חבל תענך ואיתורו נקבע בדרום עמק יזרעאל על מנת לסגור את הפער היישובי שבין עפולה—ג'נין במזרח לבין כביש מגידו—ג'נין במערב (לוח מס' 1).

לוח מס' 1: איתור החבל ומועדי איכלוסו

מרכז חבר	מרכז אומן	מרכז יעל	הכפר
אדירים 176.217 20.2.1956	מלאה 172.218 1.1.1956	אביטל 178.218 2.6.1953	"השכונה" נ.צ. תאריך הייסוד
דבורה 175.217 14.3.1956	ניר יפה 173.219 27.1.1956	פרוון 179.217 25.6.1953	"השכונה" נ.צ. תאריך הייסוד
ברק 175.216 19.8.1956	נדיש 173.218 24.2.1956	מיטב 179.216 21.7.1954	"השכונה" נ.צ. תאריך הייסוד

מקור: תיקי מחלקת ההתיישבות.

Y. Arbel, *Settlement in the Taanach Region*, The Settlement Study Center, Rehovot, 1
1967, p. 2

בשלהי שנת 1952 הוכנו תכניות המים האזוריות הראשונות. נקבע, שאספקת המים ממישור עכו ומחוף הגליל המערבי תבוצע ב-1956/7, והחל מ-1960/1 יקושר החבל למוביל הארצי. כתוצאה מכך הותנו שלבי הפיתוח של חבל תענך, בדומה לחבל לכיש,² בהתקדמות הביצוע של תכניות המים. זאת ועוד, תוכנן שעם הקצאת כמויות המים על ידי הרשויות יגיעו כבר המתיישבים לשלב הניצול המקביל (ציור 1).

עקרונות תכנון חבל תענך

תכנון חבל תענך בוצע במתכונת של כפרים "תלת-שכונתיים" (יעל, אומן וחבר) ונועד להשיג את המטרות הבאות (לוח מס' 2): (א) הגדלה כמותית של משפחות המתיישבים. (ב) גיוון של תפקודים בהתאם לתדירויות הפעילויות ויחסית לטווחי המרחקים. (ג) יצירת מערכים בעלי גמישות מכסימאלית בתנאי התארגנות של משפחות הטרוגניות: ליכוד של 60 משפחות מארץ מוצא משותפת הוערך כקל וכמעשי יותר מאשר ליכוד של 180 משפחות בעלות רקע אתני ותרבותי אחיד. ההנחה היתה, כי שלוש קבוצות בנות 60 משפחות ממוצא שונה תתארגנה בשלוש "שכונות" נפרדות בשלב הראשון. תהליך ההתלכדות באמצעות המוקד הכפרי המשותף (יעל, אומן, חבר) יתגבש במרוצת 10-20 שנה.³ (ד) הבטחת המשך קיומו של הכפר גם במקרה התערערות אחת "השכונות". (ה) הסתגלות למשק המתחזית.⁴ (ו) השתבצות הדרגתית במסגרות של השיתוף האזורי מבחינה ארגונית, חברתית וכלכלית. (ז) חינוך המתיישבים לתפיסה אידיאולוגית מיוחדת הרואה בחקלאות אורח חיים ולא רק ענף קיום.⁵

האמצעים שתוכננו להשגת המטרות הללו היו מגוונים ושיקפו, למעשה, את הנסיגות למיצוי היתרונות מטיפוסי הכפרים המפורזים והמכונסים גם יחד.⁶ ההישגים הבולטים בתכנון חבל תענך לעומת חבלים אחרים הסתכמו, לדעת המתכננים, ברציונליזציה של השירותים כתוצאה מצמצום הטווחים והקטנת שטחי החלקות הצמודות למיבני המגורים מחד גיסא, ובריכוז חטיבות קרקע באיכויות אחידות, מאידך גיסא.

ההשגות שהועלו נגד "מרכזים מאוכלסים" אינם בנייתחולה, לגבי חבל תענך.⁷ סקרים השוואתיים הוכיחו,⁸ כי בעוד ש"מרכזים דוממים" ממקדים, לרוב, מפעלים 2 השווה עם "בן-אריה, מפעל חבל לכיש, תכנון מול ביצוע, (ללא תאריך), B. Kaplan, *The Lakhish Settlement Project*, 1956.

E. Yalan (ed.), *Private & Cooperative Agricultural Settlement, Physical Planning*, 3 R.B.R.C., 1963, p. 16; ע' שפירא (עורך), מיבנה הקהילה כמרכזים כיוכפריים באזורים מושביים, פרסומים בבעיות פיתוח אזורי, מס' 5, עמ' 2; J. Givoli, *Les Aspects du Développement Rural: Regional et Regional en Israel*, Department du Développement Agricole de l'Agence Juive, 1964, pp. 1-7; ר' וייץ, מכוא לתכנון אזורי כפרי, רחובות, 1968, עמ' 279.

4 ר' וייץ, שם.
5 ר' וייץ, דרכנו בחקלאות ובהתיישבות, תל אביב, תשי"ט, עמ' 4, עמ' 332-334; ר' וייץ, הארגון המרחבי של הפיתוח הכפרי, פרסומים בבעיות פיתוח אזורי, מס' 3, עמ' 24-30.
6 ע' ילן, "מעו, ל' קם, השפעת היעול הארגוני והמבנולוני במשק החקלאי על כינוי ישובים מפורזים ומרכזיים, החקלאות בישראל, 1964.
7 א' כהן, א' לשם (עורכים), סקר על השיתוף האזורי בשלושה אזורים קיבוציים, פרסומים בבעיות פיתוח אזורי, מס' 2, עמ' 54-83.
8 ע' שפירא (עורך), שם, עמ' 61.

לוח מס' 2: השוואת טווחי מרחק בכפרים תלת-שכונתיים

הכפר	שנת התכנון	שטח (בית וחצר משק) והחלקה הצמודה	הרדיוס (למרכז (מ'))
קבוצת בית יוסף (בית יוסף, ירדנה, חוות שמואל)	1951	20-14 דונם	1,300
מרכז בכורה (רחוב, שדייתרומות, רוויה)	1952	14 דונם	900
מרכז אומן (נר יפה, מלאה, גדיש)	1955	9 דונם	600

מקור: ע' ילן, תכנון פיס, נספח 36.

כלכליים ומתופעלים על ידי עילית כלכלית מינהלית מקרב התושבים עצמם, וכן מהלך צמיחתם הוא טבעי כתוצאה מיוזמות הנולדות "מלמטה", הרי ש"המרכזים המאוכלסים" הינם פרי תכנון מוקדם. נוסף לתפקידיהם המינהליים והכלכליים נועדו להם משימות חברתיות, כגון קליטת ותיקים ויצירת עילית תרבותית, שתסייע במיזוג גלויות ובחיסול הבעייתיות העדתיות המאפיינת כפרים הטרונגניים. לפיכך, יהיה זה נכון לבדוק את מידת הצלחתם של שלושת המרכזים החבליים בתענך, לא רק מהיבטים שירותיים וכדאיות כלכלית, אלא גם מבחינת תרומתם לגיבוש הצד החברתי.

יתרונות נוספים של המערך התלת-שכונתי נמצאו, לדעת המתכננים⁹, בתחומים האגרו-טכניים והחקלאיים, כדלקמן:

(א) איחוד חלקות בעלות נפרדות לחטיבות עיבוד גדולות ועיבודן הממוכן, דבר שאינו פוגע בתחושת הבעלות הפרטית, שהוערכה כאופיינית למתיישבים יוצאי מרוקו וקורדיסטאן.

(ב) ביצוע מערכת ההשקאה תוכנן במתכונת המאפשרת עיבוד חלקות בודדות בתוך החטיבה הגדולה באורח בלתי תלוי.

(ג) העמדת השירותים במרכז התלת-שכונתי על בסיס של כדאיות כלכלית ובהתאמה לפוטנציאל הצרכנים.

(ד) המערך החקלאי המתוכנן הוערך כמעודד את כינונם של מוסדות קואופרטיביים לביצוע פעולות משותפות (כגון: עבודות טרקטורים, ריסוסי-אוור, דישון, אספקה ומיון). התגבשותם ההדרגתית של מוסדות מעין אלה נצפתה כמתיישה את ההתפתחות החברתית לקראת ניהול עצמי.

(ה) התגוררות המדריכים למיניהם במרכז הכפרי הוערכה כמייעלת את ההזרחה ביצירת מגע אישי רצוף, תופעה שנחשבה לחיונית ביותר כשהמדובר בעולים חדשים אשר רובם ככולם חסרו נסיון חקלאי.

9 E. Yalan (ed.), שם, עמ' 16: "וייז, מבוא לתכנון אוורי כפרי, שם, עמ' 278-279.

מכיוון שבחבל תענך תוכננו מראש¹⁰ שלושה מושבים "תלת-שכונתיים" על מרכזיהם הכפריים, הובאה גם בחשבון התכנון אפשרות הקמתו של "מרכז בין-כפרי" (לפי המינוח של וייץ ופריאון), או "מרכז אזורי" (לפי המינוח של שפירא).¹¹ טיוטת התכנית הוצעה ב-1963 ומטרתה הוגדרה בהתקנת שירותים "בעלי עניין משותף לכל התענכים". התכנון (בראשותו של ע' ילון) כלל הקמת שלוחה של מועצת גלבווע, בית ספר על-יסודי, מרכז ספורט, אמפיתיאטרון, בנק, תחנת דלק, תחנת טרקטורים, מיבני אחסנה ותיפקוד חקלאיים כתשתית אפשרית לתעשייה חקלאית בשלב מאוחר יותר. התכנית לא יצאה אל הפועל עד היום והיא נושא לדיון נפרד.

עקרונות התכנון בחבל תענך לעומת חבל לכיש

הואיל וההתנחלות בחבל לכיש בוצעה החל ממאי 1955, ראוי לסקור בהכללה את המחשבה התכנונית שאיפיינה את מתכנני חבל לכיש ולהשוותה כללית לחבל תענך.¹² העקרונות הכלליים והדומים שהינחו את מחשבת התכנון בשני החבלים היו כדלקמן:

(א) ביצוע סקר קרקעי וחקלאי מוקדם לקביעת מיקום היישובים, מספרם, גודלם וענפי קיומם.

(ב) ביסוס ההתיישבות בשלב הראשון על עקרון המשק המנוהל.

(ג) ביסוס משקי הדרגתי כשהדגש מושם בגידולי תעשייה במשקי שדה.

(ד) היערכות היישובים בהתאם לעקרונות המערכת האזורית ופריסתם מקביל לשיקולים בטחוניים.

בשני החבלים הותיר התכנון מרווח ניכר לשינויים אפשריים במהלך הביצוע כתוצאה מהצטברות לקחים בתנאי הביצוע בשטח. כן חפף התכנון בשני המקרים את מהלך קידומן של תכניות ההשקאה (בלכיש היה התנאי ההכרחי החיבור לקו ירקון-נגב). אולם מכאן ואילך בולטים ההבדלים בתכנון הנובעים ממצע פסי מגוון ושונה, מאוכלוסיה מגוונת יותר, משטחים בעלי ממדים גדולים יותר וממספר יישובים כפול בחבל לכיש.

לעומת אחידות התנאים הפיסיים בחבל תענך נמצאות במרחב לכיש לפחות שלוש חטיבות נוף שונות (השפלה הגבוהה, הנמוכה ומישור החוף). תנאי האקלים, הקרקעות והטופוגרפיה המגוונים בתחום שנועד לחבל לכיש הצריכו הפרדה בין טיפוסי המשקים המתוכננים למשקי בעל ומרעה, למשקי שדה ולמשקי שדה והדרים. לחבל לכיש תוכננו 19 יישובים עם 75-86 יחידות חקלאיות כל אחד (להוציא את בית גוברין ובית ניר), לעומת שלושה יישובים "תלת-שכונתיים" בתענך עם 180 יחידות בכל אחד. גודל היחידה בלכיש נע, לפי התכנון, בין 28-71 דונם (וב-9 יישובים — בסביבות 40 דונם). גודל היחידה החקלאית בתענך תוכנן ל-45 דונם באורח אחיד. בחבל לכיש בלט תכנונו המוקדם של הגורם האנושי: נקבע, מלכתחילה, כי נוער ישראלי יתנחל בשפלה (בקיבוצים או במושבים שיתופיים), ואילו העולים החדשים יועברו למישור החוף הפנימי (במושבים) בתנאים בטחוניים נוחים יותר. לא רק

10 תכנון המושב רם און וביצועו נעשה בשלב מאוחר יותר ובהשתתפות אוכלוסיה ילידת הארץ.

11 ע' שפירא (עורד), שם, עמ' 1.

12 לפרטים על חבל לכיש עיין ביי בן-אריה, מפעל חבל לכיש, תכנון מול ביצוע, (ללא תאריך): י בן-אריה, השימוש החקלאי בקרקעות חבל לכיש, ידיעות, כ"ה, 1964, עמ' 96-77, B. Kaplan, The Lakhish Settlement Project, 1956.

מתכונות ההתיישבות נקבעו וסווגו מראש, אלא הוחלט על איכלוס מושבי העולים בקבוצות הומוגניות עד לכלל קרבת משפחה. יש להטעים, כי בתענך כלל האיכלוס ההומוגני—עדתי את "השכונות" בלבד, בעוד שהכפר התלת־שכונתי בכללו שיקף תמונה הטרוגנית.

בתחום ההיערכות האזורית תוכננו בחבל לכיש שני מרכזים כפריים ומרכז עירוני אחד ("עיר שדה"), לעומת שלושה מרכזים כפריים בחבל תענך, שממדי השתרעותו היו מצומצמים יותר, הן מבחינת השטח והן מבחינת האוכלוסין. מכאן גם נבעו הבדלים רבי־חשיבות, שעיקריהם התמקדו, כדלהלן:

(א) רדיוס השירותים של המרכז הכפרי בלכיש הגיע ל־2,000 מ' לפחות, לעומת כ־600 מ' בחבל תענך המערבי (אומן).

(ב) המרכז הכפרי בלכיש תוכנן מלכתחילה עבור 6-4 מושבים, דהיינו, בהיקף שירותים כמותי ואיכותי רחב יותר בהשוואה לתענך.

(ג) לעומת תכנונו של מרכז עירוני רב־תכליתי בחבל לכיש לא תוכננה יחידה אורבאנית אזורית לחבל תענך.

להלן עובדה הצעה למרכז חבלי, ספק מאוכלס ספק דומם־למחצה: מכל מקום, נושא תכנוני זה היה נתון לחילוקי דעות מעצם הגדרתו ואפשרויות תפעולו נוכח קירבתה של עפולה.

ההבדל המרכזי במחשבה התכנונית נגע לעצם ההגדרה של "מושב תלת־שכונתי" (בתענך), אשר נראה למתכנניו כיחידה כפרית אחת, ולא שלושה מושבים נפרדים סביב מרכז כפרי משותף. אורח חשיבה זה חייב את המתכננים ללכד ולרכז את מיתארי המגורים, לצמצם את טווח השירותים לעבר המרכז "התלת־שכונתי" ולהקטין, ככל האפשר, את ממדי המשק וחלקתו הצמודה (9-11 דונם מתוך 45 דונם של ס"ה היחידה המשקית. בחבל לכיש תוכננו, כאמור, היישובים בנפרד, עם חלקות צמודות בגדלים משתנים 2.5-8 דונם).

מבחן ההצלחה החברתי־כלכלי בחבל תענך היה אמור להיקבע לאור התלכדות "השכונות" ליחידה כפרית אחת, בעוד שבחבל לכיש לא נקבע קריטריון מוחלט מעין זה.

שינוי דגמי המשק בתענך

התכנון של יחידת המשק בתענך הותווה על ידי גורמים פסיים (טופוגרפיה, קרקעות, אקלים), נסיון ההתיישבות בתנאים פסיים דומים (עמק יזרעאל), הקצאת מכסות המים (שגדלו בהדרגה), ומדיניות חלוקת הקרקעות בין היישובים הקיימים והמתוכננים בחבל ומחוצה לו.

סקר קרקעות מוקדם שנערך ב־1952 לימד, כי ניתן לבסס את היחידה המשקית על רפת ומשק מעורב, בדומה ליישובים האחרים בעמק יזרעאל. תקופת הייסוד של "התענכים" (1953-1955) נוצלה להכשרה חקלאית ולאן דווקא להכנסה מייצור חקלאי. אולם כבר בשנת 1954 סוכם, כי התכנון יחייב הכפלת ההכנסות מהייצור החקלאי תוך פחות בחלקן של עבודות הפיתוח והעבודות היוזמות במרכיבי ההכנסה. סקר קרקעות נוסף שבוצע ב־1954 הצביע על התאמת הקרקע בתחום החבל לירקות, לגידולי מספוא ולגידולי תעשייה, כסלק סוכר וככותנה. לא נמצאה קרקע זמינה להדרים. מחקרי שוק שפורסמו באותה שנה על ידי המרכז לתכנון חקלאי הראו, כי

ענף תוצרי החלב עומד בפני רוויה. ממצאים אלה, ששללו את ביסוס המשקים על רפתית והדרים, הביאו לעיצוב דפוס משקי חדש ל"תענכים", כדלקמן: יחידת הקרקע הועמדה על 45 דונם, ומזה 2/3 בשלחין (לוח מס' 3). הגידולים המיועדים היו ירקות, סלק סוכר וכותנה בתוספת גרעיניים להכנסה, וכן משק חי (שתי עיזים ר-80 תרנגולות) לשם אספקת הצריכה הביתית ולשיווק עודפים. עם קביעת טיפוס המשק וממדיו נותרה בעיית פיצול או איחוד החלקות. השיקולים הכלליים נדונו לעיל, והפשרה שהושגה היתה הצמדת חלקה למשק בשיעור 11 דונם (ביעל) ובהקטנה ל-9 דונם (באומן ובחבר). זו היתה החלקה המשפחתית הפתוחה ליוזמות אישיות. כן תוכננו לכל משק שלוש חלקות נוספות בנות 11 דונם כל אחת, כשכל חלקה משתרעת באזור קרקע שונה. למרות שמשמעות התכנון לימדה על פיצול הקרקעות, נזקפו בכל זאת מספר יתרונות למערך זה:

- (א) ריכוזיות של גידולים מסויימים במסגרת החטיבה הקרקעית הגדולה, כגון הכותנה, איפשרה השגת יתרונות מוחשיים (ריסוסי אוויר וקרקע). בחטיבת הבוטנים, למשל, ניתן היה להסתייע בצידוד ממוכן בתליש.
- (ב) ריכוזיות זו נראתה כמפשטת את סיכויי האינטנסיפיקציה ומקילה על מאמץ ההדרכה החקלאית. נושא זה הוערך כחיוני דווקא כתנאי המשק המנוהל והיעדר נסיון חקלאי לרוב המתיישבים.
- (ג) פיצול שלוש חלקות החטיבות קרקע שונות עשוי היה להיתפס במנטאליות של המתיישבים כסידור הוגן וצודק. לדעתנו, נועדה החלקה הביתית הצמודה להמחיש למתיישב את מקצועו החקלאי החדש ולקרבו אליו.

לוח מס' 3: דגם יחידת המשק בחבל תענך, תכנון 1954

ס"ה	מטע	חלקת בעל ג'	חלקה משקית ב'	חלקה משקית א'	בית וחצר משק	שימושי קרקע (דונם)
45	2	11	11	11	9	משק החי
			1 בהמת משא	80 תרנגולות	2 עיזים	מכסת מים ליחידה
					11,300	ממע"ק/שנה.

מקור: Y. Arbel: מחלקת ההתיישבות.

במהלך הביצוע של התכנון המשקי מ-1954 התברר, כי נותרה תעסוקה מועטת לחקלאים בחודשי החורף. שיקולים שונים הצביעו על אפשרות מילוי לוח העבודה בעונה המתה במטעים. כתוצאה מכך הוחלט להקצות 2,500 דונם למטע הדרים משותף לתענכים בשלוחת הגלבוע על חשבון מושב נורית שהתרוקן מאוכלוסייתו ב-1956. מלבד הפתרון התעסוקתי בחורף היו ציפיות לגידול ההכנסה הממוצעת. בשנת 1959 הסתבר, כי רמת הפריון החקלאי בחבל עלתה בהדרגה במיתאם חיובי עם ההרחבה ההדרגתית של שטחי השלחין, בעוד שתשומת ימי העבודה לדונם נמצאה בירידה

מתמדת: בכותנה — מ'12 ל'10, בסלק סוכר — מ'10 ל'6. אי לכך, תוכננה הצעה חדשה ליחידת משק, שהתבססה על תוספת מטע ומשק חי. הנחת הרקע לתכנון זה היתה העברת כלל השטח המעובד לשלחין לאחר החיבור למוביל הארצי. כשלב ביניים הומלץ על הגדלת מכסת המים השנתית למשק עד ל'18,400 מע"ק (לוח מס' 4).

לוח מס' 4: דגם יחידת המשק בתענך, תכנון 1959

מטע	גידולי שדה	בית וחצר משק	דרכים וגדרות	ס"ה
4	36	2	3	45
100 מטילות	10 כבשים (או: 25 ראשי בקר לבשר)			
מכסת מים ליחידה	18,440			
ממע"ק/שנה				

ממור: כנ"ל.

הערכת השינוי ביחידה המשקית

משקי תענך תוכננו, מלכתחילה, כ"משקי שדה". היתרון התכנוני העיקרי, לדעת המתכננים, היה עקרון הגמישות המירבית, שהיינו, היכולת להסתגל למשתנים מאקררו-כלכליים שנכפו מלמעלה, וכן העמידות התברתית בתנאי משבר. עקרון הגמישות מסביר גם את שיטת הניסויים המשקיים בתנאי השטח, שבוצעה מקביל לקווי התכנון ואיפשרה את שינויו במידת הצורך. בהערכת שינויי התכנון המשקי מ'1954 אנו מביאים בחשבון שתי קביעות: ראשית, ההבדלים הפיסיים בתחומי החבל הינם מזעריים ואינם משמעותיים לגבי החקלאות. שנית, התשתית הפיסית הנתונה חייבה שני תנאים הכרחיים להמשך הפיתוח — חיבורו למערכת השקאה אזורית וכלל ארצית ושיפור מערכת הניקוז הטבעית.

בתכנון 1959 הועמדה יחידת השלחין על 32.8 ד' לעומת 22.5 ד' למשק לפי תכנון 1954 (לוח מס' 5). גידול ממוצע זה היה מוצדק לאור התרחבות מערכת אספקת המים במבצעי הרישות החבליים, שהוחל בהם בשלהי שנת 1956. יתרה מזאת, בשלהי 1966 בוצע החיבור למוביל הארצי, וכך ניתן היה להחיל את ההשקאה על מרבית השטחים (ציור 1).

שינויי התכנון המשקי בכיוון של תוספת מטע ההדרים בגוש אחיד והרחבה ניכרת במשק החי מוצדקים מנקודת ראות של לוח ימי העבודה השנתיים והעלאת רמת ההכנסה. ההסתייגות שלנו הן שתיים: ראשית, קיימת התאמה שולית בין דרישות המטע לבין נתוני הקרקע והטופוגרפיה במשבצת של נורית לשעבר, על שלוחת

לוח מס' 5: גידול מערכת השלחין בחבל תענן

המועד	ס"ה שלחין (ד')	מס' המשקים	ממוצע שלחין למשק (ד')	הערות
תחילת 1954	250	180	1.1	בניית סוללת הסכר
קיץ 1954	500	180	2.2	הרחבת הסוללה
שלהי 1956	3,700	528	7.0	התחלת הרישות החבלי
שלהי 1961	11,230	460	24.4	
שלהי 1966	28,000	600	46.0	החיבור למוביל הארצי

מקור: מדור המים, תא תכנון המשק במחלקת ההתיישבות: מקורות.

הגלבוש. שנית, האיסור שחל על הרפת משיקולי תכנון כלל-ארצי נקבע במאוחר, לאחר שמתיישבי יעל הקימו רפתות באורח פרטיזני. עובדה זו גרמה למשברים חברתיים חמורים, בעיקר באומן.

בעקבות תכנון דגם המשק ב-1959 העלינו בבדיקותינו את הממצאים הבאים:

- (א) מספר המתיישבים, שהיה נתון לתנודות עד שנת 1966 כתוצאה ממשברים חקלאיים וחברתיים, התייצב משנה זו ואילך. ייצוב מספרי זה מיוחס חלקית להתיישבות בני הדור השני במשקים שנעזבו או שהיו ריקים מלכתחילה.
- (ב) למרות שמספר המשפחות היה קטן ב-8%-10% מהמתוכנן ומאפשרויות הקליטה עובדו כל השטחים שהוקצו לחבל, וכן נוספו שטחי עתודה מחוץ למשבצת המקורית של שטחי העיבוד. יחידת המשק הממוצעת גדלה ל-48.1-49.3 דונם (במקום 45 ד' המקוריים), ושטחי הבעל הצטמצמו ל-4%-4.2% מכלל השטחים כבר בשנת 1966/7.
- (ג) למרות ההרחבה המתוכננת של משק החי לא חלה ההתפתחות בהתאם לחזוי. שטחי המספוא התמעטו והלכו.

הערכת הרכב האוכלוסין ודרכי הסתגלותם

ניתוח הרכב האוכלוסין ב"תענכים" הצביע על חמש קבוצות אתניות שונות:

- (א) יוצאי כפרים מחבל האטלס, המהווים רוב בגדיש ובמלאה (אומן) ובאדירים (חבר).
- (ב) יוצאי כפרי קורדיסטאן המהווים רוב במיטב, פרזון ואביטל (יעל).
- (ג) יוצאי עיירות קטנות וכפרים ממרוקו, המהווים רוב בדבורה וברק (חבר).
- (ד) יוצאי עיירות וערים מתונסיה, המהווים רוב בניר יפה (אומן).
- (ה) יוצאי אירופה וישראל, המהווים מיעוט ניכר במלאה (אומן) ורוב מוחלט ברם און.

בדיקותינו העלו, כי משברי השנים הראשונות לא פסחו על אף קבוצה (להוציא את מתיישבי רם און שעלו על הקרקע מתוך רצון והכרה). בקרב יוצאי האטלס ואירופה חלו המשברים החמורים ביותר, שהתבטאו בעזיבות ובתחלופות אוכלוסין. משלהי שנת 1961 תמו התנודות הדימוגרפיות הגדולות, ומשנת 1966 ואילך חלה, כאמור, התייצבות.

לאור נתונים אלה ואחרים הגענו למסקנות הבאות:

- (א) משבר ההסתגלות חל על יוצאי כל העדות בשנים הראשונות.
- (ב) ההומוגניות האתנית היוותה גורם חשוב בייצוב האוכלוסין. מסקנה זו נתמכה בעובדה, שרמת האיכלוס היתה מלאה בשנת 1971 בכפרים ההומוגניים, במיוחד במיטב ובפרזון (יוצאי קורדיסטאן העירקית) ובגדיש (יוצאי כפרי האטלס). לעומת זאת, הטרונגניות—אתנית הוליכה למתחים פנימיים, להיעדר יציבות דימוגרפית ולנחשלות חקלאית, ולדוגמא: מלאה.
- (ג) יש להביא בחשבון לא רק את ארץ המוצא של המתיישבים, אלא גם את המוצא הסביבתי (הנתון האיכולוגי). ניתן לקבוע, כי יוצאי חבלים כפריים (קורדיסטאן, אטלס) הסתגלו ביתר קלות בהשוואה ליוצאי עיירות וערים (מרקו ותוניסיה).
- (ד) יש להבחין בין יוצאי עיירות מתוניסיה (ניר יפה) לבין יוצאי עיירות וערים ממרוקו (ברק ודבורה). הראשונים אורגנו לעליה לארץ ולהתיישבות עוד בחו"ל ופסחו על שלב המעברות. למרות זאת, שיעורי העזיבה בנייר יפה היו גדולים יותר מאשר בברק ודבורה.
- (ה) רמת ההתארגנות והשיתוף במושבים קשורה אף היא למוצא העדתי ולמיבנה האתני של המושב. במושב הטרונגי רמת השיתוף הפנימי נמוכה יותר מאשר במושב הומוגני (ברק לעומת דבורה). בקרב יוצאי האטלס בלטה המתכונת האינדיבידואלית של העבודות החקלאיות (במיוחד באדירים ובגדיש).

הערכת ההתערות הסביבתית והחקלאית

אחד מממצאינו העיקריים הוא, כי בתענכים קיימת אבחנה חדה בין הזיקה הגיאוגרפית לכפר כמקום מגורים לבין הזיקה התעסוקתית—חקלאית של המת-יישבים. זאת מסתבר ממחקר שערכנו באיזור.

כ־85% מהנשאלים הצהירו על אי-נכונותם לנטוש את כפריהם. ניתוח המוטיבציות הינו נושא למחקר סוציולוגי, אולם ניתן לשער, כי כפריים מארצות מוצאם מתאפיינים במערכת ערכים יציבה ואינם נוטים לשינוי עמדות, ולפיכך הינם דבקים יותר בקרקע ופגיעים פחות לפיתויי החברה העירונית. גורם הגיל מהווה גם כן נתון חשוב להסבר השמרנות והרצון להימנע מזעזועים כלכליים. דווקא גורם הדת והמסורת לא נראה לנו כחשוב במערכת זו. בסקר שנערך בקרב נוער (גילאי 14-25)¹³ קשרו 50% מהנשאלים את עתידם עם חבל תענך בכל תנאי. אולם רק 19% הסכימו להישאר בכפריהם כחקלאים בלבד. יש להטעים, כי הסקר הזה התייחס רק לבני נוער, ובחלקם משוחררי צה"ל, ולכן הנכונות לעזוב את החבל מסתברת בערכים גבוהים יותר מממצאינו ומסקר קודם.¹⁴

לעומת הממצאים שהעידו על ערכים גבוהים בזיקה הגיאוגרפית—כפרית קיימות תנודות ניכרות בהערכת הזיקה החקלאית—מקצועית של המתיישבים. קריטריון הבדיקה שנבחר היווה שיעורי תעסוקות החוץ של המתיישבים (לוח מס' 6). במסגרת זו לא נפרט את הממצאים, אלא נעלה את המסקנות המתבקשות מאליהן:

(א) בשלושה מושבים לפחות (ניר יפה, ברק ודבורה) נקבע, כי הזיקה החקלאית מתרופפת והולכת (67%-86% מהמתיישבים עסקו בעבודות חוץ מלאות ב־1971).

13 ש' יעקובי, ה'יח פנימי, 1965.

14 ר' רהט, מרכזים כפריים מאוכלסים, עמ' 13.

כלומר במסגרת הכפר, בשירותים כלליים או בשירותים חקלאיים.
 (ב) במושבים הומוגניים מבחינה עדתית נמצאו נמוכים במיוחד שיעורי תעסוקות חוץ. הדברים אמורים ביוצאי האטלס, שהם בעלי הזיקה המשקית—החקלאית הברורה ביותר. הם גם בעלי משקי השדה המובהקים הפועלים במסגרות עיבוד אינדיבידואליות.

(ג) קיים מיתאם בין השיעורים הגבוהים בתעסוקות חוץ לבין חתר הגילאים. בשלושת המושבים המתאפיינים באחוז גבוה של עבודות חוץ בלט משקלם של גילאי 26-40 בתעסוקות אלה, בעוד שהמושבים שאיפיונם בעבודות פנים, הרובד הגילאי השכיח היה 41-59.

לוח מס' 6: תעסוקת חוץ 1968

שנות	תעסוקה מחוץ למשק				המתיישבים		ש"ה	ש"ה	המושב
	פגודות	שירותים חקלאיים	חקלאות	כחוצ	כמושב	עלו אחרי 1947			
7	2	4	1	7	7	14	60	61	אביטל
1	4	1	—	—	6	6	53	53	אדירים
2	30	12	—	37	7	44	52	53	ברק
2	3	1	2	3	5	8	60	60	גדיש
2	23	14	—	25	14	39	58	59	דבורה
6	5	5	—	7	9	19	60	60	מיטב
1	2	3	—	1	5	6	48	48	מלאה
3	11	26	9	19	30	49	57	57	ניר יפה
—	9	4	—	5	8	13	61	61	פרזון

מקור: מחלקת ההתיישבות.

בניתוח ממצאי תעסוקת הנוער (גילאי 18-25) הועלו המסקנות הבאות:

(א) קיימת התאמה כללית בהתפלגות הממצאים בכל הנוגע לזיקה החקלאית בין הנוער לבין המבוגרים מאותם מושבים, במיוחד במושבים ששיעורי עבודות החוץ בהם גבוהים במיוחד.

(ב) האחוזים הגבוהים בקרב הנוער הממשיך בלימודים על-יסודיים (לאו דווקא חקלאיים) מופיעים באותם מושבים המצטיינים בתעסוקות חוץ, דהיינו, מושבים שיוצאיהם מסווגים לעיירות ולערים מתונים וממרוקו. בקרב הנוער מבני יוצאי האטלס (ופחות מקורדיסטאן) בולטים שיעורים גבוהים, יחסית, של תעסוקות כמשקים עצמם. גם במקרים אלה נחשבו רוב ההורים ליוצאי אזורים כפריים.

(ג) קיים מיתאם בין שיעורי המתגייסים לצה"ל לבין הזיקה הדתית של המשפחות (בעיקר בקרב הבנות). יתר על כן, ככל שמשוחררי צה"ל מרובים יותר בקרב רובד גילאי זה (18-25), כן גם מתרופפת הזיקה למשק ולכפר.

בסיכום נראה לנו, כי כנגד הזיקה התעסוקתית—חקלאית כ"תענכים" פעלו מספר גורמי קבע, שקשה להעריך את משקלם היחסי, ואלה הם: תנאי המגורים וענפי

הקיום בארץ המוצא; ההרכב האתני של כל אחד מהמושבים בנפרד, ובמיוחד הרכבים הטרוגניים; הגיל; ההשכלה העליסודית; השירות בצה"ל; ההכנסה הכספית. כגורם שולי ניתן לציין את הזיקה הדתית.

הערכת אופיו החקלאי של החבל

בניתוח השוואתי של ענפי הקיום ב"תענכים" מסתבר, כי קיימים הבדלים פנימיים—מישניים בין תשעת המושבים לבין עצמם מחד גיסא, וכי ניכרים הבדלים מהותיים בין ה"תענכים" לבין מושב רם און, מאידך גיסא. עיקרי ההבדלים הפנימיים הינם, כדלקמן:

- (א) ענף הרפת היה מצוי באורח בלעדי במושבי יעל.
- (ב) ענף הלול היה שכיח במיוחד במושבי חבר.
- (ג) ענף הצאן היה אופייני בעיקר למשקים של יוצאי האטלס. הוכח לעיל, כי הכנסת ענף הרפת ליעל היתה בלתי מתוכננת ואף נאסרה להלן. האיסור שחל על ענף זה הביא למשברים ולעזיבות, במיוחד בקרב יוצאי אירופה (מלאה). עם זאת, לא חוסל הענף במושבים שבהם הוא נקלט. מההבדלים שבענפי הקיום החקלאיים ניתן להסיק, כדלקמן: ראשית, ענף הלול בלט דווקא באותם מושבים שזיקתם לחקלאות השדה היתה רופפת. שנית, הצאן כענף מישני איפיון דווקא את משקי השדה הטיפוסיים. כן ניתן היה לקבוע, כי ענפי הבקר לבשר והצאן שימשו, בעיקר, לצריכה פנימית. בסך הכל ענפי החי בשנת 1971 היו גורמים מישניים מבחינה משקית.

ממצאי ניתוח משקי השדה הבליטו את הקביעות הבאות:

- (א) צויינה התפלגות ברורה של המגדלים לפי שטחי העיבוד בפועל. הסקנו, כי חלקות העיבוד הקטנות ביותר (20-40 דונם) היו שכיחות באותם שלושת מושבים שהתאפיינו בשיעורים גבוהים של תעסוקות חוץ. היפוכו של דבר חל, כמובן, במשקים של יוצאי האטלס. היתה זו הוכחה נוספת לצביונם החקלאי הברור של יוצאי האטלס.
- (ב) ההקפדה על מחזורי גידולים לא בוצעה ברמה אחידה. דווקא בשניים משלושת המושבים בעלי השיעורים הגבוהים של תעסוקות חוץ ניכרה הקפדה עקבית וציון להנחיות המדריכים החקלאיים. לעומת זאת, מתיישבים יוצאי האטלס, שנחשבו, ובצדק, לחקלאי השדה האמיתיים, הקפידו על כך פחות מאחרים (בשני הסקרים שערכנו ציינו הנשאלים, כי מקובלת עליהם הנחיית המדריך, אולם במושב אדירים, יוצאי האטלס, צויין כי אב המשפחה קובע סופית את בחירת הגידולים).
- (ג) אובחנו תנודות ניכרות בשטחי העיבוד ובסוגי הגידולים. המגמה שבלטה בסוף שנות ה-60 היתה הקטנת השטחים שהוקצו לכותנה לטובת הירקות. בשטחי סלק הסוכר היה הפיחות קטן יותר בהשוואה לשטחי הכותנה. הנחנו, כי התנודות נבעו, בעיקר, מהביקוש בשווקים ומתחזית ההכנסות. במספר מקרים הוכח, כי היה קשר ברור בין ירידת שטחי הכותנה לבין אי-ההקפדה על מחזור הגידולים.
- (ד) רמת המיכון ב"תענכים" היתה ונשארה בלתי שווה למן שנת 1956 ועד לשנת 1970. מיעוט ציוד חקלאי ממוכן איפיון דווקא משקים של יוצאי האטלס (גדיש, אדירים), למרות שהללו נחשבו לחקלאי השדה המובהקים שבחבל. פירוק תחנת הטרקטורים המשותפת בחבר הסבירה את שיעור המיכון הגבוה בברק, כשחלק

ממתיישביו רכז את הציוד, וזאת למרות הזיקה החקלאית הרופפת של מתיישבי ברק. כמו כן הסתבר, כי מיקדמת הזמן (לוח מס' 1) של מושבי יעל בהשוואה למושבי אומן הסבירה חלקית את עדיפות הראשונים בציוד חקלאי.

הערכה מסכמת ומסקנות

הקווים המייחדים את חבל תענך היו שניים: (1) אוכלוסיה רב-עדתית ורב-מוצאית שהועלתה ארצה בשנות ה-50, רובה ככולה ללא הכשרה חקלאית מוקדמת. (2) תכנון מערכת כפרית מיוחדת במינה שניסתה לפתור לא רק בעיות אגרו-טכניות, חקלאיות ויישוביות, אלא גם בעיות חברתיות.

לקחים התיישבותיים—חקלאיים הצטברו מיישובי עמק יזרעאל בפרט ומההתיישבות הוותיקה בכלל. המצע הפיסי של החבל הצטיין בהומוגניות, ולפיכך סביר היה להניח, כי בתנאי תכנון אחיד ניתן לצפות לתוצאות חיוביות ודומות. במלים אחרות: תכנון ענפי הקיום והמערך המשקי חייב היה להתאים לתנאים הסביבתיים. עקרונית ניתן לקבוע, כי התכנון החקלאי עמד במבחן הביצוע, בעיקר עקב גמישותו, שהתבטאה בשילוב של ביצוע מודרג בשטח תוך בדיקת לקחים ויישומם המידי. גם מבחינת תהליכי איקלומם של המתיישבים, חסרי הנסיון המקצועי והתודעה החקלאית, אין לציין כישלון, לפחות לא מבחינת זיקתם למושביהם והתערותם הסביבתית. אולם, המערך המתוכנן של "משקי שדה ומטע" לא היכה שורש בכל מושבי החבל, ועדות לכך ניתנה בהתרופפות ההדרגתית של הזיקה החקלאית הישירה למשק, שהשתקפה גם בשיעורי תעסוקות החוץ.

היומרה לפתור בעיות חברתיות בסיוע מערך יישובי מיוחד (כפר "תלת-שכונתי") נכשלה לחלוטין. הלקח העיקרי הוא, כי קריטריונים גיאוגרפיים פשטניים, שהתבטאו במערך "רב-שכונתי", במרכז כפרי, בקיצור רדיוס השירותים ובחלוקה מחוכמת של החלקות, לא עמדו במבחן של השגת המטרות. הגורמים החברתיים—עדתיים והמסורתיים שלא נלקחו בחשבון, אם מפאת קוצר ראות ואם מפאת דוחק בזמן, שמו לאל את התגשמות התכנון היישובי המקורי:

(א) המרכזים הכפריים שהיו אמורים להתאכלס לא אוכלסו עד שנת 1971, והם גם נכשלו כמרכזי שירותים.

(ב) המסגרות המיועדות של שלושה כפרים "תלת-שכונתיים" לא יצאו אל הפועל. במציאות קיימים תשעה מושבים נפרדים לכל דבר.

מסתבר, איפוא, שהיסודות הארגוניים שהונחו, לא רק שלא התפתחו כמתוכנן, אלא התפוררו והתנוונו. העובדה האופיינית היא, שבשנת בדיקתנו נמצא, כי דווקא בקבוצת המושבים הוותיקה שבחבל (יעל) חלה נסיגה בתחום הארגוני.

אמנם החטאת המטרות החברתיות לא גרמה לפירוק החבל. כאן המקום לחזור ולהטעים את עקרון הגמישות שבתכנון המושבים אשר הבטיח את המשך הקיום בנפרד. למעשה, נותרו כיום תשעה מושבים נפרדים (בתוספת רם און) אשר מערכת קשריהם הארגוניים והשיתופיים רופפת למדי. זאת ועוד, קווי השיתוף הנוכחיים אינם מתועלים דווקא לפי עקרון הקירבה הגיאוגרפית (המרכז "התלת-שכונתי"), אלא לפי גורמים עדתיים, דתיים וגילאיים.

מסקנתנו העיקרית היא, כי יש לבדוק מחדש את מיבנהו הארגוני—מינהלי של חבל תענך ומערכות השירותים החברתיים, הכלכליים והחינוכיים המצויים בו.

באורח עקרוני ניתן להצביע על שתי דרכים:

(א) פירוקו של החבל כיחידה מינהלית עצמאית וצירוף מושביו כבודדים, חלקם למועצה האזורית גלבוע וחלקם למועצה האזורית מנשה. אפשרות זו חייבת ליטול בחשבון את מיקום מרכזי השירותים ורמתם במועצות האזוריות האחרות. בהתאם לכך יש לחזור ולתכנן את צרכיהם של ה"תענכים" כיישובים בודדים. אין להניח שיהיה טעם להפיח רוח חיים במרכזים הכפריים הדוממים למחצה (בשנת 1970) או במרכז החבלי שטרם הוקם. גם בעיית דור ההמשך עשויה להיפתר רק זמנית בקשר עם המרכזים הכפריים הנוכחיים, אך בעיקר מחוץ לתחומי המושבים.¹⁵

(ב) בהנחה שכל הצעה לפתרון בעיותיו של חבל תענך צריכה להתחשב בנתונים הקיימים, מבלי לפרק את המסגרת הנוכחית, יש לבחון מחדש מספר נושאים:

1. מעמדו של החבל כתתי-יחידה מינהלית הקשורה דווקא למועצת גלבוע.
2. אפשרויות גיוון ענפי ההכנסה וההיחלצות התכנונית מהצמידות לדגם "משקי שדה ומטע". עליית שיעורי תעסוקות חוץ מחייבת את הצורך לבחון אפשרות זו ולתכנן ענפי מחיה באותה סביבה גיאוגרפית שהמתיישבים דבקים בה.
3. בעיית דור ההמשך, יישובו ועיסוקיו טרם התלבנה בצורה מעמיקה, שכן עד שנת 1970 לא הורגשו עדיין הלחצים עקב תהליך "הוויסות-הטבעי" למשקים שניטשו ואף מחוץ לחבל. גם בעיה זו, לאור ממצאינו, מרמזת על הצורך בתכנון ענפי מחיה חדשים בחבל עצמו.

4. איושם של המרכזים הכפריים (הדוממים למחצה) והמרכז החבלי היוותה בעבר בעיה,¹⁶ שכן עובדיהם העדיפו את המגורים במושבים עצמם או מחוץ לחבל. איכלוס המרכזים בבני דור ההמשך יצריך, כאמור, תכנון מקורות פרנסה, ולא דווקא חקלאיים. מקביל לכך, יש לשקול אם לא עדיף להקים בכל זאת את המרכז החבלי (בשינויי תכנון המתבקשים מהמציאות הקיימת), שכן מרכז זה נועד, בין השאר, לפצות את המתיישבים על רמת השירותים המינימאלית במרכזים הכפריים. במרכז חבלי מאוכלס ניתן לגוון את מפרטי העיסוקים ולהניח יסוד לתעשייה חקלאית ולתעשייה בכלל. התכנון חייב להימנע מטשטוש "ישותו הכפרית" של החבל. היצע השירותים של התחליף העירוני עפולה הינו מוגבל עקב תנאים סובייקטיביים, אולם בשנת 1970 עמדה עפולה בתנאי הביקוש הצנועים של ה"תענכים".

שתי הדרכים המוצעות ניתנות לביצוע, וזאת עקב היתרון המובהק שבתכנון חבל תענך, המתבטא בגמישות וביכולת ההסתגלות למצבים שלא נחזו מראש.

15 ערב מלחמת 1967 הושלם תכנון כרם שאול (מוקיבלה) על משבצת של 5,000 דונם עבור דור ההמשך. לאחר מלחמת ששת הימים ניתנה עדיפות להיאחזויות בגולן.

16 ר' ע' שפירא (עורך), שם, עמ' 17.